
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXI (2024), №1
s. 231-246
doi: 10.36121/wmikołajczyk.21.2024.1.231

Wioletta Zielecka-Mikołajczyk
ORCID: 0000-0001-6100-0563
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

Unicki stan kapłański w Rzeczypospolitej na tle kleru wybranych państw europejskich (XVIII wiek) – próba szerszego spojrzenia

Streszczenie: Artykuł stanowi próbę spojrzenia na duchowieństwo Kościoła unickiego w dawnej Rzeczypospolitej w kontekście porównawczym z klerem w krajach takich jak Anglia, Francja i Rosja, przy zachowaniu świadomości o odmienności warunków funkcjonowania tych instytucji kościelnych zarówno pod względem ich pozycji politycznej czy ekonomicznej. Ze względu na rozległość zagadnienia wybrano kryteria, według których dokonano porównań: tj. podstawy prawne nominacji na parafie, pochodzenie osób trafiających do stanu duchownego, początki ich kariery i wykształcenie, stosunek do beneficjum, oraz proces spadku liczebności kleru w XVIII w. Wyniki porównań wskazują, że elementem łączącym stany kapłańskie w branych pod uwagę krajach było prawo patronatu, ale cechowała je jednak pewna odrębność lokalnych rozwiązań. Zbieżność widać w kwestii pochodzenia kapłanów i odsetka osób wywodzących się spoza szlachty (ok. 20%), co wskazywałoby na to, że unicki stan księży nie odbiegał pod tym względem od innych. We wszystkich uwzględnionych krajach w ciągu XVIII w., co prawda z różnych pobudek, dochodziło do zamykania się stanów kapłańskich oraz ich profesjonalizacji. Największą przepaść widać w edukacji seminaryjnej i jasne jest, że dorobek Francuzów czy Anglików w tym względzie był dużo większy. Oczywiście, pewnym wyjaśnieniem tego stanu rzeczy jest pozycja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: Cerkiew unicka, duchowieństwo, Francja, Rosja, reforma, komparatystyka

The Uniate priestly state in the Polish-Lithuanian Commonwealth Against the Background of the Clergy of Selected European Countries (18th century) – an Attempt to Take a Broader View

Annotation: This article is an attempt to look at the clergy of the Uniate Church in the former Polish-Lithuanian Commonwealth in a comparative context with the clergy in countries

such as England, France and Russia in 18th century. While maintaining an awareness of the conditions of these institutions, their political or economic positions are also taken into account. Due to the application of the search results according to which the comparison was made, i.e. the basic legal nomination for parishes, coming to the clerical state, the beginnings of their career and qualifications, in relation to the beneficiary, and the process of the clergy population in the eighteenth century. The comparative results that wired the priestly states in the considered were countries of patronage law, but were characterised only by local distinctiveness. There is some convergence in that the control units are drawn outside the nobility (around 20%), meaning that the uniate priestly state did not differ from the others in this respect. In all countries of the 18th century sequence, admittedly for different motives, there is a closure of the priestly state and its professionalisation. The event occurs in seminary education, and it seems that the achievements of the French or English in this case were much greater. Of course, the explanation for this state of affairs is the position of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Uniate Church, clergy, France, Russia, reform, comparatism

Badania nad unickim duchowieństwem diecezjalnym w dawnej Rzeczypospolitej od wielu lat są przedmiotem dociekań historyków: białoruskich, polskich, ukraińskich. Jako przykład można tutaj przytoczyć pionierskie studia Witolda Bobryka, Dzianisa Liseiczka, Ireny Wodzianowskiej, najmniej obiektywne prace Wasyla Howhery, czy studia badaczy, spod pióra których wyszły monografie poświęcone poszczególnym diecezjom unickim w metropolii kijowskiej¹. Fakt, że coraz więcej wiemy na temat funkcjonowania unickiego duchowieństwa w Rzeczypospolitej sprzyja poszukiwaniom sposobności do spojrzenia na ten stan kapłański, w kontekście szerszym niż lokalny, tj. na tle kleru innych państw europejskich – przy świadomości odmiennych uwarunkowań polityczno-ekonomicznych, a także warunków klimatycznych czy topograficznych. Swoista względność sytuacji dobrze wyraża się na przykład w tym, że przecież Kościół unicki w Rzeczypospolitej,

¹ W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej*, Lublin 2005; I. Wodzianowska, *Żony kapłanów grekokatolickich w wieku XVIII. Szkic do portretu*, „Teki Komisji Historycznej Oddział PAN w Lublinie”, t. 13, 2016, s. 58–67; I. Wodzianowska, *Zmierzch unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi grekokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyźnie*, Lublin–Tczew 2018; В. Говгера, *Організаційна структура Львівської єпархії XVIII ст. (1700–1772)*, Львів 2014; Д. Лісейчыкаў, *Фарміраванне св'язіх саюзаў сярод уніяцкага святарства – беларуска-літоўскіх земляў у XVI–XIX ст.*, w: *Studia z dziejów metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*, red. A. Gil, Lublin 2009, s. 121–136; Д. Лісейчыкаў, *Штодзённае жыццё уніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720–1839 гг.*, Мінск 2011; Д. Лісейчыкаў, *Святар у беларускім соцыуме. Прасяпаграфія ўніяцкага духавенства 1596–1839 гг.*, Мінск 2015; D. Wereda, *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014; W. Walczak, *Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII–XVIII wieku. Struktura organizacyjna*, Białystok 2012; M. Kaznowski, *Duchowieństwo i służba cerkiewna parochii dekanatu wysoczańskiego w latach 1743–1777*, „Prace Historyczno-Archivalne”, t. 10, 2011, s. 19–29; M. Kaznowski, *Wybrane problemy obsady unickich beneficjów parochialnych w XVIII wieku na przykładzie duchowieństwa dekanatu bieckiego eparchii przemyskiej*, w: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, t. 5, red. A. Gil, Lublin 2009, s. 81–103; A. Kołbuk, W. Kołbuk, *Życie codzienne na probostwie unickim na ziemiach nadbużańskich w XVIII i XIX wieku*, Lublin 2015; A. Buczyło, *Z ojca na syna. Rodzina Pirockich (Pirockich) z okolic Brzeźcia jako przykład dziedziczenia funkcji kapłańskich w Kościele unickim (XVII–XIX w.)*, „Tabularium Historiae”, t. 2, 2017, s. 161–173.

choć w XVIII w. stał się największą wspólnotą wyznaniową², w przeciwieństwie do Kościoła łacińskiego, nigdy nie był instytucją w sposób decydujący wpływającą na sytuację w państwie (np. przynależność biskupów do senatu). Członkowie episkopatu Kościoła anglikańskiego należeli do Izby Lordów, a o otrzymaniu godności biskupa decydowały sympatie polityczne³. Z kolei w Rosji zarząd Cerkwią prawosławną po reformach Piotra I sprowadzał się do oddania władzy Synodowi i stojącemu na jego czele oberprokuratorowi. Organ ten stał się częścią administracji państwowej⁴. W Rzeczypospolitej Kościół unicki posiadał odrębną od państwowej władzę w osobie metropolity, strukturę administracyjną i sądownictwo. W XVIII w. drogą wyłaniania zwierzchnika Cerkwi pozostawała elekcja, w której uczestniczyli wszyscy biskupi oraz przedstawiciele duchowieństwa zakonnego⁵. Dopiero później wybór ten zatwierdzał król.

Granice chronologiczne zamykające się w XVIII w. wiążą się przede wszystkim z przemianami, które zachodziły w Kościele unickim w tym okresie. Po trudnym, wypełnionym rywalizacją z prawosławiem, XVII w. ważnym elementem funkcjonowania Cerkwi zjednoczonej z Rzymem stała się reforma wewnętrzna ukierunkowana m.in. na poprawę poziomu edukacyjnego i moralnego duchowieństwa diecezjalnego, przed którym stawiano zadanie skutecznej pracy duszpasterskiej. Najwyraźniejsze efekty w tym zakresie (dla ziem ruskich Korony) widoczne były już w końcu tego stulecia, po rozpadzie Rzeczypospolitej. Na okres ten przypada popularyzacja a potem dominacja idei oświeceniowych, których przejawem był przecież nie tylko racjonalizm, ale także rozdział państwa od Kościoła czy reformizm, którego głosiciele podnosili potrzebę reform, ale także dążyli do zmian na wielu płaszczyznach życia⁶.

Jedną ze znacznych trudności towarzyszących podejmowanym rozważaniom pozostają kryteria, według których dokonać można zamierzonych porównań. Niemożliwe wydaje się przeprowadzenie ich w sposób nazbyt drobiazgowy, ponieważ ze względu na szczegółowość poznania położenia stanów kapłańskich w Europie nie można uwzględnić wszystkich krajów i aspektów życia oraz działalności duchowieństwa. Wpływ na różnice w funkcjonowaniu Kościołów miały takie czynniki jak regionalizm, miejski lub wiejski charakter parafii oraz wielkość jej uposażenia⁷. Ze względu zaś na różnorodność czynników gospodarczych, środowisko-

² A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014, s. 236.

³ W. Gibson, *The Achievement of the Anglican Church, 1689–1800: the Confessional State in Eighteenth Century England*, Lewiston 1995, s. 64–75.

⁴ Г. В. Бежанидзе, *Обер-прокурор Св. Синода петровской эпохи: «око государеве» или чиновник прокуратуры*, w: *Петр Великий: исследования и открытия. К 350-летию со дня рождения, Материалы Международной научной конференции «Значение преобразований Петра в новой и новейшей истории России»*. Москва, 17–19 мая 2022 г., отв. ред. В. Н. Захаров, Москва–Санкт-Петербург 2022, s. 95–96.

⁵ D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013, s. 76.

⁶ R. Szczurowski, *Zaradzić potrzebom doczesnym i wiecznym. Idee Oświecenia w Kościele katolickim w Polsce (do 1775 r.)*, Kraków 2014, s. 43.

⁷ J. Gregory, J. S. Chamberlain, *National and Local Perspectives on the Church of England in the Long Eighteenth Century*, w: *The National Church in Local Perspective. The Church of England and the Regions*,

wych, geograficznych i politycznych wpływających na funkcjonowanie księży nie sposób dokonywać takich porównań w stosunku „jeden do jednego”. Dlatego też zdecydowano wyodrębnić kryteria, które wydają się bardzo ważne w kontekście określenia podstaw prawnych nominacji na parafie, pochodzenia osób wstępujących do stanu duchownego, początków ich kariery, wykształcenia, stosunku do beneficjum, oraz procesowi spadku liczebności kleru w XVIII w. Dobór państw, które uwzględniono do porównań to Rosja, Francja (do rewolucji) oraz Anglia.

Podstawy prawne

Jednym z podstawowych elementów do porównań i chyba najbardziej oczywistym jest prawo patronatu (*ius patronatus*) oraz związane z nim prawo prebendy, tj. decydowania o wyborze kapłana do świątyń położonych we własnych dobrach, jako jeden z fundamentów funkcjonowania Kościołów chrześcijańskich. To rozwiązanie prawne sięgające XII w. i okresu pontyfikatu papieża Aleksandra III (1159–1181) było nieodłącznym elementem funkcjonowania Kościołów instytucjonalnych w Europie także w epoce nowożytnej. Znamy je w krajach zdominowanych przez rzymskich katolików, ale także w Kościele anglikańskim, gdzie system patronatu kościelnego pozostał bez większych zmian do XVIII w. Podobnie jak w Rzeczypospolitej mógł on należeć do króla, kolegiałnych instytucji jak kapituły czy osób indywidualnych: właścicieli dóbr, biskupów i innych dygnitarzy kościelnych⁸. W Kościele ewangelicko-augsburskim (luterańskim) był on prawie całkowicie w rękach książąt terytorialnych i magistratów miejskich, zaś na obszarach zdominowanych przez kalwinizm zastąpiły go wybory ministrów przez wiernych⁹. W moskiewskiej tradycji prawosławnej to wierni fundujący cerkiew i zapewniający utrzymanie księdzu posiadali prawo wyboru duchownego, co odbywało się podczas wyborów parafialnych. W literaturze poświęconej funkcjonowaniu parafii w Imperium Rosyjskim wybory te stanowią najbardziej rozpowszechnioną i utrwaloną tradycją formę obsady popostw. Jeszcze w XIX w. Paweł Znamieniskij twierdził, że reformy Piotra I oraz kolejnych władców Rosji dążyły do zwiększenia wpływu aparatu państwowego na obsady parafii i uszczuplały realny udział wiernych w wyborze kapłana¹⁰. Późniejsze badania wykazały, że pomimo faktycznych dążeń do zwiększenia przez carat kontroli nad parafiami dalej praktykowano głosowania parafialne¹¹. Po wyborach obie strony zawierały umowę (*izliub*), w której określa-

1660–1800, eds. J. Gregory, J.S. Chamberlain, Woodbridge 2003, s. 4–5, 17.

⁸ D. McClatchey, *Oxfordshire Clergy, 1777–1869: A Study of the Established Church and of the Role of its Clergy in Local Society*, Oxford 1960, s. 3.

⁹ B. Szady, *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*, Lublin 2003, s. 6; I. Скоциляс, Польське «право патронату» та особливості правового становища Галицької (Львівської) єпархії в XV–XVII століттях, „Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук”, вип. 10, 2011, s. 101–102.

¹⁰ П.В. Знаменский, *Приходское духовенство в России со времени реформы Петра*, Казань 1873, s. 51 i n.

¹¹ A. Brüning, *Social Discipline Among the Russian Orthodox Parish Clergy (17th–18th Century). Normative Ideals, And the Practice of Parish Life*, „Cahiers du monde russe Russie – Empire russe – Union soviétique et États indépendants”, vol. 58/3, 2017, s. 311. Na Ukrainie Lewobrzeżnej, znajdującej się

no wzajemne zobowiązania. Ze strony parafian było to zabezpieczenie materialne (*grunt*) lub finansowe księdza i jego rodziny (*ruga*). Wybrany ksiądz otrzymywał zwykle prawo do pobierania opłat (*treby*) za udzielanie sakramentów i innych usług religijnych. Dopiero potem udawał się z „donoszeniem” tj. petycją (odpowiednik prezenty w Kościele unickim) do biskupa, który wyświęcał go na kapłana¹². Zjawisko to bardzo przypomina relacje między kтитorem i jego obowiązkiem zapewnienia bytu duchownemu w parafiach unickich w Rzeczypospolitej XVIII w. Istotnym szczegółem odróżniającym te dwie praktyki pozostaje pozycja prezenty. W Kościele unickim właśnie w tym dokumencie zawierano zobowiązania ktitora wobec księdza, zabezpieczenie materialne tego ostatniego oraz jego obowiązki. Nie istniał jednak odpowiednik izliubu.

Pochodzenie

W Cerkwi unickiej stan duchowny formalnie nie był zamkniętą korporacją, niemniej jednak ogromna większość przyszłych księży, jak wykazały dotychczasowe badania, pochodziła ze starych, sięgających czasów przedunijnych rodów kapłańskich. Zdaniem ukraińskiego badacza Ołeha Czupy nawet 80% duchowieństwa eparchii przemyskiej pochodziło z rodów kapłańskich i dziedziczyło profesję po ojcu. Pozostałe 20% rekrutowało się spośród szlachty, mieszczan i chłopów szukających w ten sposób drogi do awansu społecznego¹³. W litewskiej części metropolii kijowskiej sytuacja wyglądała podobnie. Według Dzianisa Liseiczykaua z analizowanej społeczności liczącej 2401 duchownych aż 1987 pochodziło z rodzin parochów (ok. 82%)¹⁴. Oczywiście, mogły istnieć dostrzegalne różnice pomiędzy poszczególnymi diecezjami. Według badań Doroty Weredy w unickiej diecezji brzeskiej dostać się do tego stanu było trudno ze względu na zabiegi ojców o zapewnienie dziedziczenia parafii przez synów. Zdarzały się przypadki chłopów starających się o popostwa dla męskich potomków. Ok. 2% mogło pochodzić ze stanu włościańskiego¹⁵. Występowało na pewno zróżnicowanie terytorialne. Choćby w diecezji przemyskiej, gdzie na wschodzie żyli potomkowie starych ruskich rodów i na zachodzie diecezji, gdzie dominowała ludność włościańska.

We Francji stan kapłański także był formalnie otwarty. W diecezji Gap, położonej w górskim rejonie alpejskim, ponad połowa księży należała do szlachty, a reszta pochodziła z samego miasta Gap. Spektrum środowisk, z których stan duchowny czerpał zasoby kadrowe uzupełniało chłopstwo, z którego pochodziła oko-

pod panowaniem, rosyjskim utrzymywanie wpływu wiernych na obsadę parafii było postrzegane jako forma przeciwdziałania unifikacji z państwem sarów. Zob. М. Яременко, *Перед викликами уніфікації та дисциплінування. Київська православна митрополія у XVIII столітті*, Львів 2017, s. 133–134.

¹² A. Brüning, *Social Discipline...*, s. 312.

¹³ О. Чупа, *Чисельність і суспільне походження парафіяльного духовенства Перемишльської єпархії в 1723–1741 рр.*, „Наукові записки Дрогобицької духовної семінарії”, вип. 3, 2018, s. 132.

¹⁴ Д. Лісейчыкаў, *Штодзённае жыццё уніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720–1839 гг.*, Мінск 2011, s. 33.

¹⁵ D. Wereda, *Pochodzenie i wykształcenie duchowieństwa unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, t. 13, 2003, s. 110.

ło jedna czwarta osób, natomiast ponad jedna trzecia ze środowiska kupiecko-rzemieślniczego¹⁶. W zależności jednak od zróżnicowania stanowego bywały regiony, w których 1/4 pochodziła z rodzin chłopskich albo 2/3 z rodzin kupiecko-włościańskich. Struktura społeczna stanu duchownego z regionu Gap była stosunkowo zbliżona pod względem pochodzenia społecznego do duchowieństwa takich diecezji jak Autun (Uta), Reims (Rans) i Le Mans. Podobieństwa te są zauważalne pomimo znacznych różnic geograficznych i społeczno-ekonomicznych między diecezjami północnymi a tymi ze środkowej, północnej i zachodniej Francji¹⁷.

Zróżnicowane pochodzenie społeczne widać także w Kościele anglikańskim, przynależność do którego uważano w społeczeństwie angielskim za jedną z dróg awansu do wyższych klas społecznych. W ciągu XVIII w. obserwuje się w różnych diecezjach odmienne nasycenie członkami poszczególnych stanów i zmiany dynamiki w tym zakresie. W diecezji londyńskiej, gdzie centrum polityczne i ekonomiczne stanowiło City of London, a należały do niej również okoliczne hrabstwa Essex, Middlesex i Hertfordshire, stan kapłański czerpał przede wszystkim z *gentry*, tj. bogatego ziemiaństwa, z którego pochodziło 37% duchownych. Przy czym na początku stulecia było to 31% a 34,6% ok. 1780 r. Tylko od 1,2% miało korzenie wśród arystokracji¹⁸. W Kościele anglikańskim w wyniku przemian związanych z reformacją w XVI w. odrzucono celibat księży¹⁹. Tutaj, podobnie jak w przypadku unitów w Rzeczypospolitej, pojawił się aspekt przynależności do stanu duchownego synów ministrów. Stanowili oni 35% stanu duchownego diecezji londyńskiej. W ciągu całego stulecia wartość ta wzrosła z 28% do 37%²⁰. W porównaniu z unitami w Rzeczypospolitej dane te są mniejsze. Wyjaśnienia niniejszej różnicy można upatrywać w krótszej w Anglii niż w Kościele unickim tradycji istnienia rodów kapłańskich, ale także popularności posługi kapłańskiej wśród *gentry*. Być może w XVIII w., podobnie jak wcześniej, odsetek anglikańskich księży wynosił zdecydowanie mniej niż duchownych niezonatych²¹. Godne uwagi wydaje się zagadnienie przynależności do stanu kapłańskiego tzw. plebejuszy (właściciele sklepów, wolnych posiadaczy, chłopów i drobnych farmerów), których partycypację szacuje się na 19,4%, natomiast w innych diecezjach anglikańskich na 20%²². Trudno

¹⁶ T. Tackett, *Priest and Parish in Eighteenth-Century France. A Social and Political Study of the Cures in a Diocese of Dauphine 1750–1791*, Princeton 1977, s. 56.

¹⁷ Tamże, s. 58.

¹⁸ V. Barrie-Curien, *The Clergy in the Diocese of London in the Eighteenth Century*, w: *The Church of England, c. 1689–c. 1833: From Toleration to Tractarianism*, eds. J. Walsh, C. Haydon, S. Tylor, Cambridge 1995, s. 102–103.

¹⁹ Intensywna dyskusja na temat małżeństw księży trwała w Kościele anglikańskim od początku reformacji, tj. czasów Henryka III do 1559 r., kiedy to Elżbieta I zaakceptowała kompromis dopuszczający ich ożenki. Niechętny stosunek królowej do zawierania przez nich ślubów był jednak przyczyną ciągłej niepewności o utrzymanie w mocy tego rozwiązania. Chociaż nad problemem małżeństw dyskutowano także później, utrwaliły się one w tradycji Kościoła anglikańskiego. Szerzej na ten temat zob. H. Lea, *History of sacerdotal celibacy in the Christian church*, London 1907, s. 107–126.

²⁰ V. Barrie-Curien, *The Clergy in the Diocese of London...*, s. 103.

²¹ A. Thompson, *Parish Clergy Wives in Elizabethan England*, Boston 2019, s. 25.

²² V. Barrie-Curien, *The Clergy in the Diocese of London...*, s. 101, 103; P. Virgin, *The Church in an Age of Negligence: Ecclesiastical Structure and Problems of Church Reform, 1700–1840*, Cambridge 1989, s. 110;

oszacować jaki był udział chłopów w tej grupie, niemniej jednak proporcja udziału członków innych stanów jest niemal taka sama jak dla duchowieństwa unickiego w Rzeczypospolitej.

Otwartość stanu duchownego w Rosji na członków innych grup społecznych pozostawała jednym z jego głównych problemów jeszcze u schyłku XVII w. Do stanu kapłańskiego mogli aspirować ludzie pochodzący z chłopstwa, a także spośród niewolnych. Wpływ na to miały zwykle decyzje właścicieli wotczyzn, którzy mieli prawo polecić biskupowi wyświęcić swego kandydata. Ponadto o wyborze duchownego decydowały, jak już wspomniano, przede wszystkim wybory parafialne, podczas których wierni mogli wybrać przyszłego kapłana z własnego grona. W ciągu XVII w. (Sobór 1667 r.) a także w kolejnym stuleciu władze cerkiewne dążyły do „zamykania stanu” poprzez wprowadzenie zwyczaju rekrutacji księży pośród kapłańskich synów i zabraniały wyświęcać chłopów oraz niewolników²³. W początkach XVIII w. wchodzili do stanu duchownego także mieszczanie. Dla nich, podobnie jak dla chłopów, wejście do tej grupy społecznej oznaczało nie tylko awans, ale także sposób na zapewnienie sobie w miarę bezpiecznych warunków bytowych. W tzw. Reglaminie Duchownym z 1721 r., sporządzonym przez Teofana Prokopowicza na zlecenie cara Piotra I stanowiącym podstawę reformy rosyjskiej Cerkwi prawosławnej wyraźnie akcentowano istnienie problemu traktowania stanu duchownego jako drogi do „большей свободы и препитания”²⁴. Świąszczennik był postacią szanowaną, nie podlegał świeckiemu sądownictwu i zaczął dzielić pewne przywileje ze szlachtą (takie jak zwolnienie z podatku poglównego, kwaterunek, pobór rekruta, a nawet zwolnienie z kar cielesnych)²⁵. Ponadto zubożali mieszczaństwo i głodni ziemi chłopcy potrzebowali nowych możliwości życiowych. W Rosji dla szlachty osiągnięcie statusu duchownego diecezjalnego nie było rodzajem awansu społecznego, zamykało bowiem drogę do wyższych godności cerkiewnych. Do poł. XVIII w. księżmi zostawali przede wszystkim synowie kapłanów. Do wyjątków należeli kandydaci z chłopstwa²⁶. Od lat 90. XVIII w., studenci seminariów byli prawie wyłącznie pochodzenia duchownego. Nieformalnie jednak stan się zamknął, ponieważ święcenia i parafię można było otrzymać wbrew prawu – np. za łapówkę.

W Cerkwi prawosławnej w Rosji duchowieństwo białe tj. świeckie pozostawało przez cały XVIII w. wyłączone z godności i urzędów zarządu Cerkwią na

W diecezji Chichester największa część kleru pochodziła z rodów kapłańskich – 37%, z gentry 31%, 27% pochodziło spośród plebejuszy. J.S Chamberlain, „A Regular and Well-Affected” Diocese: Chichester in the Eighteenth Century, w: *The National Church in Local Perspective...*, s. 84.

²³ П.В. Знаменский, *Приходское духовенство в России...*, s. 5–6.

²⁴ *Благодатию и милосердием человеколюбца бога. Тщанием же и повелением, богом данного и богом умудренного государя нашего, царя и великаго князя Петра Перваго, всероссийскаго императора. И протчая, и протчая, и протчая. Уставленное в святой православной российской церкви, духовное синедрон или синод. То есть, соборное духовных дел правительство. По соизволению и приговору всероссийскаго духовнаго чина, и Правительствующаго Сената. В царствующем Санктпетербурхе, в лето от рождества Христова 1721, месяца февруариа 14, s. 1.*

²⁵ G.L. Freeze, *Social Mobility and the Russian Parish Clergy in the Eighteenth Century*, „Slavic Review”, vol. 33, 1976, no. 4, s. 647.

²⁶ Tamże, s. 653.

szczeblu władzycej administracji. Ten poziom pozostał zarezerwowany dla czerńców bazylikańskich. Natomiast w przypadku kleru unickiego w Rzeczypospolitej zaszła w tej kwestii istotna zmiana, polegająca na usuwaniu bazylianów z władz eparchialnych i zastępowaniu ich duchownymi diecezjalnymi, którzy mieli pełnić funkcje oficjalów, surogatów. Oczywiście ze względu na stan zachowanych źródeł trudno potwierdzić te procesy we wszystkich unickich eparchiach. Wiadomo jednak, że zachodziły one w diecezji włodzimiersko-brzeskiej, przemyskiej, pińsko-turrowskiej, lwowskiej, archidiecezji kijowskiej i w bliżej nieopznanym zakresie w archidiecezji połockiej²⁷. Przy czym ludzie ci musieli spełniać już określone kryteria względem wykształcenia i moralności.

Początek kariery i wykształcenie

W świetle prawa kanonicznego w Cerkwi unickiej święcenia subdiakonatu można było przyjąć w wieku 22 lat, diakonatu po ukończeniu 23 lat. Prezbiterat przeznaczono zaś dla mężczyzn wchodzących w 25 rok życia. Wiek ten oznaczał pełnoletniość i uzyskanie zdolności do czynności prawnych wraz z możliwością dysponowania nieruchomościami, którą w dawnej Rzeczypospolitej zyskiwało się w myśl prawa ziemskiego wraz z ukończeniem 24 roku życia („lata zupełne” lub „dojrzałe”)²⁸. W przypadku zbyt młodego wieku kandydat na księdza powinien był uzyskać dyspensę od biskupa. W Kościele unickim zwykle święceń subdiakonatu, diakonatu i prezbiteratu udzielano tego samego dnia, albo w ciągu kolejnych trzech dni²⁹.

W XVIII w. we Francji, w przeciwieństwie do Rzeczypospolitej istniała bardziej sformalizowana droga do stanu duchownego. Zapowiedzią kapłaństwa było otrzymanie tonsury, co zdarzało się zwykle w wieku 12 lat, ale najczęściej miało miejsce po ukończeniu 18 roku życia. Niewiele ponad połowa chłopców nie wytrwała do święceń subdiakonatu, które można było otrzymać ukończywszy 21 lat. Właściwie zamykały one drogę odwrotu ze stanu kapłańskiego. Diakonat dawał możliwość udzielania chrztu i głoszenia kazań. Oczekiwano, że kleryk będzie nosił strój duchowny. Święcenia kapłańskie przyjmowano w wieku 24 lat. Ich otrzymywanie rozłożone było, w przeciwieństwie do Kościoła unickiego, na kilka lat. W Anglii należało przedstawić biskupowi zaświadczenie o posiadaniu źródeł utrzymania aż do chwili objęcia pierwszego beneficjum. Zwykle była to konkretna kwota należna przyszłemu księdzu z dziedzictwa rodziców³⁰. W Rzeczypospolitej

²⁷ S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778*, Rzeszów 1998, s. 209–210; D. Wereda, *Unicka diecezja...*, s. 52–53; Д. Лісейчыкаў, *Святар у беларускім соцыюме...*, s. 151, 160, 171, 184, 186, 332, 418, 581; W. Zielecka-Mikołajczyk, *Gdzie Wschód spotkał się z Zachodem. Dzieje i organizacja unickiej diecezji przemysko-samborskiej w latach 1596–1772*, Toruń 2021, s. 412.

²⁸ A. Moniuszko, *Prawo sądowe Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI–XVIII w.). Zarys wykładu z wyborem źródeł*, Warszawa 2017, s. 32.

²⁹ *Liber ordinationum Liber metrics ad sacros ordines promotorum*, Archiwum Państwowe w Przemyśle (dalej: APP), Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego w Przemyśle (dalej: ABGK), sygn. 78supl., s. 5, i n.; *Liber ordinationum Liber metrics ad sacros ordines promotorum*, tamże, sygn. 79supl., s. 7 i n.

³⁰ T. Tackett, *Priest and Parish in Eighteenth-Century France...*, s. 41–42.

należało najpierw znaleźć beneficjum a następnie starać się o święcenia. Nie wyświęcano na kapłaństwo osób, którym groziło włóczęgostwo z braku beneficjum lub życie w ubóstwie urągającym stanowi kapłańskiemu.

W Kościele anglikańskim w XVIII w. dyscyplina doboru kandydatów na księży pozostawała przez całe stulecie ważnym problemem do rozwiązania. Choć istniały sprecyzowane wymagania co do przyszłych kapłanów ich egzekwowanie pozostawało bardzo trudne. Stąd zdarzało się, że wbrew zaleceniom biskupim święceń diakońskich i kapłańskich udzielano tego samego dnia. Pomimo, że diakoni musieli mieć co najmniej 23 lata a kapłani 24 czasami dopuszczano do diakonatu młodzieńców poniżej wieku kanonicznego, niektórzy przystępowali do święceń w czasie innym niż przypisane do tych wydarzeń daty kalendarza kościelnego albo mogli otrzymać dyspensę od przeszkody urodzenia poza związkiem małżeńskim. Tutaj podobnie jak w Rzeczypospolitej w ciągu XVIII w. rozwijano praktykę przeprowadzania wywiadu środowiskowego na temat kandydatów. Sprawdzano pochodzenie z legalnych związków małżeńskich, żądano dowodów prawego i moralnego życia. W końcu, mile widziane były listy rekomendacyjne od możliwych patronów, którzy gwarantowali przydatność kandydata do posługi kapłańskiej³¹. W Cerkwi unickiej pod tym względem nastąpiła pewna zmiana. Jeszcze w latach 30. XVIII w. np. w diecezji przemyskiej przed święceniami sprawdzano jedynie, czy kandydata nie obciąża grzech bigamii, rozumianej w tym wypadku jako zawarcie małżeństwa po owdowieniu³². W latach 40. tegoż stulecia odnotowywano czy przyszły kapłan pochodzi z legalnego związku małżeńskiego, a od 1762 r. przeprowadzano szczegółowy wywiad środowiskowy w parafii kandydata, którego celem było m.in. potwierdzenie wstrzemięźliwości od alkoholu i braku wykroczeń obyczajowych³³. Biskupi w Anglii osobiście intensywnie angażowali się w selekcję kandydatów do kapłaństwa wydając odpowiednie okólniki, w których precyzowali wymagania moralne i edukacyjne przyszłych duchownych. Osobiście uczestniczyli w egzaminowaniu kandydatów próbując określić predyspozycje oraz znajomość łaciny³⁴. W Kościele unickim borykającym się z ograniczeniami wynikającymi z prawa prezenty wprowadzenie takich egzaminów zapewne spotkałoby się z oporem kolatorów, upatrujących w tym działaniu zakusów eparchów do poszerzania swoich praw. Jak wiadomo, dochodziło do zatargów na tym tle.

We Francji, podobnie jak w Anglii, duchownymi zostawali zwykle młodszy synowie. Wynikało to z panującej primogenitury, która w dziedziczeniu uprzywilejowywała najstarszego z synów. We Francji istniały rodziny kapłanów, tak jak

³¹ J. Gregory, *Standards for Admission to the Ministry of the Church of England in the Eighteenth Century*, „Dutch Review of Church History”, vol. 83, 2003, s. 284.

³² *Liber continens nomina, cognomina etatem titulas ordinationis collationis et districtum decanatum neconsecratorum*, APP, ABGK, sygn. 80, s. 1 i n.; T. Śliwa, *Okruchy z historii Kościoła obrządku wschodniego*, Przemysł 2017, s. 501.

³³ W. Zielecka-Mikołajczyk, *Gdzie Wschód ...*, s. 519. Zob. D. Wereda, *Unicka diecezja ...*, s. 123.

³⁴ D.A. Jones, *The Clerical Profession in the Long Eighteenth Century, 1680–1840*, Oxford 2007, <https://academic-1oup-1com-1u05z9ail12b1.han3.uci.umk.pl/book/4434/chapter/146431394#269270515> (dostęp: 5.04.2024 r.).

rodziny notariuszy, stolarzy czy perukarzy. Jednak ze względu na celibat duchowieństwa tylko wujowie i siostrzeńcy, bratankowie wstępujący do duchowieństwa następowali po sobie przez kilka pokoleń³⁵. W 1790 r. jeden na 4 księży posiadał brata w kapłaństwie.

W Kościele unickim zwracano uwagę, aby kapłan na parafii wybierał spośród swoich synów tego, który posiada odpowiednie predyspozycje intelektualne do sprostania wymaganiom stawianym księżom³⁶. W praktyce najwidoczniej istniał problem praw starszych synów do parochii po ojcu. W 1710 r. Stefan Rewkiewicz zobowiązywał się, że w przypadku wyświęcenia go na wikarego przy cerkwi św. Eliasza w Starej Soli (eparchia przemyska) nie będzie sobie rościł praw do parochii, a kiedy jego starszy brat Piotr zdecyduje się zostać kapłanem, bez przeszkód będzie mógł objąć parochię w posiadanie³⁷. Zaś dziedziczność parafii następowała przede wszystkim z ojca na syna, ale także przechodziły one w ręce zięciów i braci. Problem dziedziczenia parafii w Kościele unickim, jest bardziej złożony w porównaniu z Francją czy Anglią. Oczywiście, wynikało to z możliwości posiadania przez duchowieństwo unickie rodzin.

Zagadnienie edukacji kandydatów na duchownych w XVIII w. pozostawało bardzo ważnym elementem dyskursu nad reformą Kościoła. Podkreślano potrzebę odpowiedniego przygotowania do prowadzenia posługi pasterskiej, podniesienia wiedzy ogólnej, a co za tym idzie podniesienia jakości duszpasterstwa. Zarówno w Rzeczypospolitej w przypadku unitów, jak i we Francji czy Rosji w przygotowaniu młodego człowieka do wstąpienia stanu duchownego ważną rolę pełnił lokalny duszpasterz. W przypadku unitów i prawosławnych był to zwykle ojciec albo inny krewny – kapłan. W łacińskiej diecezji Gap proboszcz przyjmował młodzieńca, który został tonsurowany, aby służył mu w parafii jako swego rodzaju uczeń duchowny. Chłopiec – „mały kleryk”, jak go nazywano – pomagał zarówno w ceremoniach religijnych, jak i w życiu domowym w zamian za pokój i wyżywienie oraz niewielką pensję³⁸. Chłopcy w mieście Gap czasami otrzymywali „praktyki” przygotowujące do stanu duchownego, służąc jako chórzyci, a później noszący krzyż podczas procesji. Proboszcz parafii służył również jako łącznik w lokalnym procesie edukacyjnym między parafialną szkołą dzienną a szkołą średnią. A młody parafianin lub krewny, który przygotowywał się do stanu duchownego – lub do innego zawodu wymagającego zaawansowanego wykształcenia – mógł spędzić zimę na plebanii, aby otrzymać podstawowe nauczanie łaciny. Idealnie byłoby, gdyby chłopiec był gotowy do podjęcia nauki w klasie szkoły średniej, oszczędzając w ten sposób kilka lat wyżywienia i chesnego dla rodziców. Czasem edukację prowadzoną przez osoby duchowne przejmowali stryjowie lub inni krewni. Następnie młodzieńcy kontynuowali naukę w kolegiach miejskich albo jezuickich (szkoły

³⁵ T. Tackett, *Priest and Parish in Eighteenth-Century France...*, s. 55.

³⁶ *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku. Nowe tłumaczenie z komentarzami*, red. P. Nowakowski, Kraków 2020, s. 213.

³⁷ W. Zielecka-Mikołajczyk, *Gdzie Wschód...*, s. 536.

³⁸ T. Tackett, *Priest and Parish in Eighteenth-Century France...*, s. 72.

średnie), w których otrzymywali typowe dla szkół prowadzonych przez ten zakon wykształcenie ukierunkowane na naukę filozofii, retoryki, historii, geografii i łaciny klasycznej. Po kasacie jezuitów kler świecki modernizował plany nauczania, które umożliwiały naukę botaniki czy astronomii. Stąd znajdujemy wśród łacińskich księży pasjonatów botaniki, kolekcjonerów motyli i ziół, żyjących z dobrze uposażonych w folwarki beneficjów. Niektóre rodziny zatrudniały korepetytorów lub wysyłały swoich synów do szkół w Grenoble, dolinie Rodanu lub Prowansji, aby przygotować ich do dwuletniej nauki w seminariach duchownych, które znajdowały się w każdej francuskiej diecezji w XVIII w. Studia uniwersyteckie były kosztowne, ale w przypadku ich ukończenia posiadało się pierwszeństwo w staraniach o beneficjum.

W przypadku Anglii pierwsze kroki w edukacji przyszli księża stawiali w tzw. *grammar schools*, których znajdowało się w kraju ok. 1200. Ich duża liczba i niewysokie koszty związane z nauką spowodowały, że często w ich murach uczyli się przyszli księża wywodzący się spośród plebejuszy. Nauczycielami byli tutaj zwykle kapłani z okolicznych parafii, którzy oprócz klasycznej edukacji trzymali pieczę nad udziałem uczniów w ceremoniach religijnych, sumiennym udziałem w mszach świętych i mieli być wzorem do naśladowania dla chłopców³⁹. Ci ostatni jednak nie musieli przebywać poza domem, dlatego zapewne wpływ opiekuna był bardziej ograniczony niż w przypadkach, kiedy chłopiec mieszkał na plebanii.

Kolejnym etapem edukacji angielskich ministrów były studia uniwersyteckie, na których uzyskiwano stopień licencjata. Większość kleryków na tym etapie kończyła edukację z powodu ograniczonych możliwości intelektualnych lub braku środków na dalszą naukę⁴⁰. Tworzenie seminariów duchownych napotykało problemy ze strony świeckich instytucji edukacyjnych⁴¹.

W porównaniu z analizowanymi w tym tekście krajami Europy Zachodniej edukacja unitów przedstawiała się dużo skromniej. W Rzeczypospolitej, jak wiadomo, brak unickich seminariów duchownych stanowił dotkliwy problem aż do rozbiorów. Uzyskanie wykształcenia choćby w jednym z jezuickich kolegiów w np. Braniewie, Przemyślu, Krośnie czy alumnacie papieskim w Wilnie czy u teatynów we Lwowie, zwykle stanowiło najwyższy pułap edukacji osiągnąć przez duchowieństwo unickie, w dodatku przeznaczony dla nielicznych. Próbując jednak szukać pewnych elementów łączących te trzy tradycje edukacji należy stwierdzić, że w Kościele unickim po synodzie zamojskim (1720) duchowni lepiej wykształceni również byli preferowani przez władze diecezjalne do sprawowania funkcji w zarządzie diecezją.

W XVIII w. w Rosji wymóg obowiązkowej edukacji dla świąszczenników i ich synów został wyznaczony na poziomie państwowym, co jasno wynikało z pozycji prawosławia jako wyznania panującego. 15 stycznia 1708 r. został wydany dekret carski nakazujący dzieciom popów i diakonów pobierać nauki w szkołach gre-

³⁹ D.A. Jones, *The Clerical Profession...*

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ J.W. Legg, *English Church Life from the Restoration to the Tractarian Movement*, London 1914, s. 304.

ckich i łacińskich. Tych, którzy nie podjęli nauki stawali się tzw. słyżyłymi ludmi. W dwa lata później 11 listopada 1710 r. Piotr I, potwierdził ten ukaz i objął nim dzieci poddanych, ponomarów (prysłużników), prosforników oraz stróży cerkiewnych⁴². Osoby, które nie podjęły nauki miały zasilić szeregi armii⁴³. W 1721 r. przyjęto „Reguły Duchowne”, a w 1722 r. – Dodatek do Reguł Duchownych. W 1738 r. cesarzowa Anna poleciła wysłać na 3 miesiące kandydatów na księży do klasztorów w diecezji na intensywne nauczanie, wydała także instrukcje cotygodniowych szkoleń i egzaminowania. Nauka była obciążeniem dla prawosławnego kleru, dlatego poszczególni biskupi samodzielnie wydawali postanowienia dotyczące podniesienia poziomu edukacji kleru, np. niedzielne popołudnia przeznaczano na naukę katechizmu, publikowano specjalnie dla wiejskiego kleru podręczniki do nauki katechizmu albo podręczniki dla kandydatów skierowane do dzieci duchownych.

Stosunek do beneficjum

Pewne podobieństwo między parochami unickimi i kapłanami we Francji czy Rosji jest zauważalne w sposobie w jaki traktowano beneficjum. Podobnie jak w Kościele unickim, większość duchownych zwykle po otrzymaniu parafii rezydowała w nich przez większość życia. Aby zostać z niej usuniętym, należało się zachowywać nagannie pod względem obyczajowym np. ożenić się w rycie łacińskim. Beneficjum traktowano nie tylko jako miejsce posługi kapłańskiej, ale także a może i przede wszystkim – jako źródło dochodu. Zabiegano o beneficja przynoszące większe zyski. Rezygnacja z parafii jednak była bardziej złożona, ponieważ nie wystarczyło tylko zakomunikować o tym biskupowi i kolatorowi oraz wpisać do akt konsystorza, ale wymagano poświadczenia sądu w Rzymie albo sub-delegata papieskiego z Awinionu.

Spadek liczby kapłanów i profesjonalizacja

We Francji w II poł. XVIII w. wyraźnie spadła liczba kapłanów, co wywołało w Kościele dyskusję nad sposobami zachęcania do kapłaństwa. Przyczyną tego stanu rzeczy była rezygnacja kandydatów po tonsurze ze święceń kapłańskich a także kasata jezuitów, co wprowadziło chaos w systemie edukacyjnym, przez odejście z niego jezuitów i rektorów szkół. Ponadto spadek liczby święceń spowodowany był częściowo rosnącą sekularyzacją społeczeństwa i rozprzestrzenianiem się idei oświeceniowych⁴⁴. Tendencja ta, co warto podkreślić, wychodziła przede wszystkim ze środowisk pozakościelnych. Zachęcano ojców do kierowania synów do stanu duchownego przez zwiększanie uposażenia oraz propozycje stypendium. W Anglii procesy te nie zachodziły równomiernie we wszystkich regionach. W wyniku rewolucji przemysłowej sieć parafialna obejmująca kościoły i parafie najbardziej rozwinęła się w północnej części kraju⁴⁵.

⁴² Полное собрание законов Российской Империи, т. 4, Санкт Петербург 1830, nr 2186, s. 401.

⁴³ Tamże, nr 2308, s. 581.

⁴⁴ M. Rosa, *The Catholic Clergy in Europe*, w: *The Cambridge History of Christianity*, vol. 2: *Enlightenment, Reawakening and Revolution 1660–1815*, eds. S. J. Brown, T. Tackett, Cambridge 2008, s. 98.

⁴⁵ W. Gibson, *The Achievement of the Anglican Church, 1689–1800...*, s. 124.

W Rosji w XVIII w. to władze państwowe zabiegały o zmniejszenie liczby osób utrzymywanych w parafiach. Przyczyną takiego stanu rzeczy było dążenie do utrzymania jak największej liczby osób zobowiązanych do służby i opłacania „tjągła” tj. podatku na rzecz państwa oddawanego w naturze lub gotówce⁴⁶. Wprowadzenie w 1724 r. przez Piotra I pogłównego, nie dotyczyło szlachty i duchowieństwa, stąd w interesie państwa było zmniejszanie liczebności kleru. Ustalono dokładne limity dopuszczalnej liczby duchownych na cerkiew a pozostałych powoływało do wojska i fabryk. Na przykład ok. 1730 r. 12% wszystkich synów duchownych i służby cerkiewnej w diecezji suzdalskiej zostało wcielonych do armii. Jeszcze bardziej zdecydowane pobory były przeprowadzane przez późniejszych władców, zwłaszcza Katarzynę II i Pawła I. Duchowni, aby uchronić swoich synów przed poborem do wojska lub pracą w fabryce podejmowali zabiegi o zapewnienie im objęcia swojej parafii. W XVIII w., kiedy państwo zwiększyło kontrolę księży zaczęto obawiać się dopuszczania do stanu kapłańskiego ludzi nowych. Nie udało się zerwać więzi pokrewieństwa na parafiach. Trzeba było popełnienia przestępstwa, aby zostać pozbawionym parochii. Niemniej jednak w ciągu XVIII w. powstał dość zamknięty stan kapłański.

W Kościele unickim w ciągu XVIII w., zarówno przed jak i po synodzie zamojskim z 1720 r., to jego hierarchowie dążyli do zmniejszenia liczby duchowieństwa diecezjalnego w celu poprawienia warunków jego egzystencji i jakości duszpasterstwa. Ponadto utrzymanie kilku księży przez wiernych w licznych, choć słabych ekonomicznie parochiach, stanowiło duży problem. Kryterium liczby kapłanów dla danej parafii stanowiło wielkość jej uposażenia i możliwość zapewnienia parochom odpowiedniego dla stanu duchownego standardu życia. Procesowi ograniczania duchownych na parafiach sprzyjała sejmowa konstytucja o popowiczach z 1764 r., zakładająca przejście w poddaństwo synów popowskich, którzy nie pochodzili ze stanu szlacheckiego i przed ukończeniem 15 roku życia nie podjęli decyzji o rozpoczęciu kariery duchownej albo nie opanowali rzemiosła. Z drugiej jednak strony kapłaństwo nie rokowało możliwości rozwoju kariery i awansu ekonomicznego, dlatego stawało się mało atrakcyjne dla potomków parochów, którzy szukali innych zawodów. W każdym razie zmniejszenie liczby duchownych w XVIII w. oraz rekrutacja do stanu spośród synów sprawiło, że duchowieństwo unickie w II poł. tegoż stulecia pozostawało w nieustannym dążeniu do zamykania się jako stan i tworzenia świadomości przynależności do odrębnego stanu. Wyznacznikiem trwania tego procesu była m.in. manifestacja przynależności do kapłaństwa za pośrednictwem odpowiedniego stroju, celebrowania tzw. uroczystości cyklu życia w ramach stanu, zabieganie o poprawę wizerunku prezbiterów wśród wiernych⁴⁷. Całkiem zasadne wydaje się łączenie tych procesów z sytuacją zachodzącą wśród kleru Francji i Anglii⁴⁸. W Rzeczypospolitej w XVIII w. nie zaszły one

⁴⁶ П.В. Знаменский, *Приходское духовенство в России...*, s. 16.

⁴⁷ W. Zielecka-Mikołajczyk, „Honorowi kapłańskiemu szkodliwa zadana rana”..., s. 491.

⁴⁸ H. Sée, *Economic and Social Conditions in France During the Eighteenth Century*, Kitchener 2004, s.

tak daleko jak w obu wspomnianych wyżej krajach, ale ich źródła pozostają zbieżne. W Anglii profesjonalizacja kleru częściowo wynikała z intencji upodobnienia się do korporacji tworzonych przez prawników czy lekarzy⁴⁹. Inicjatywa wynikała jednak z poczucia przynależności do jednego stanu, chęci utrzymywania wzajemnych kontaktów i podkreślania swej odrębności. Poparcia księżom udzielali w tych sprawach biskupi. W Kościele unickim przykładem takich dążeń mogą być soborczyki. Oczywiście, w swej genezie miały one sprawowanie kontroli przez biskupów nad duchowieństwem, ale były przecież także miejscem spotkań kleru.

Dokonana powyżej próba ujęcia duchowieństwa unickiego w szerszym niż lokalny świetle jest oczywiście jedynie fragmentaryczna, ale pozwala wskazać, że choć część procesów zachodzących w społecznościach stanu duchownego Europy przebiegała równolegle. Elementem łączącym duchowieństwo w wybranych krajach było prawo patronatu. Cechowała je jednak pewna odrębność lokalnych rozwiązań, jak to mało miejsce w przypadku izliubu i praktyki wyborów parafialnych w Rosji. Pewną zbieżność widać w kwestii pochodzenia społecznego kapłanów i odsetka osób wywodzących się spoza szlachty (ok. 20%), co wskazywałoby na to, że unicki stan księży nie odbiegał pod tym względem od innych. A w niektórych krajach udział osób pochodzenia mieszczańskiego i chłopskiego był wyższy jak np. we Francji. We wszystkich uwzględnionych krajach w ciągu XVIII w., co prawda z różnych pobudek, dochodziło do zamykania się stanów kapłańskich oraz ich profesjonalizacji. Największą przepaść widać w edukacji seminaryjnej i wydaje się, że dorobek Francuzów czy Anglików w tym względzie był dużo większy. Oczywiście, pewnym wyjaśnieniem tego stanu rzeczy jest pozycja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej. Wydaje się, że dalsze badania komparatystyczne ukazujące kler unicki na tle duchowieństwa innych krajów mogą przynieść jeszcze ciekawsze wnioski.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Państwowe w Przemyślu:

Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego w Przemyślu, sygn.: 78supl., 79, 80.

Printed sources:

Blagodatiju i miloserdiiem chelovekolyubtsa boga. Tshchaniem zhe i poveleniem, bogom dannago i bogom umudrennogo gosudarya nashego, tsarya i velikago knyazya Petra Peroago, vserossiiskago imperatora. I protchaya, i protchaya, i protchaya. Ustavlennoe v soyatoi pravoslavnoi rossiiskoi tserkvi, dukhovnoe sinedrion ili sinod. To est', sobornoe dukhovnykh del pravitel'stvo. Po soizvoileniyu i prigovoru vserossiiskago dukhovnago china, i Pravitel'stvouyushchago Senata. V tsarstvoyushchem Sanktpiterburkhe, v leto ot rozhdestva Khristova 1721, mesyatsa fevruaria 14.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii, t. 4, Sankt-Peterburg 1830.

⁴⁹ W. Gibson, *The Achievement of the Anglican Church, 1689-1800...*, s. 120-123.

Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku. Nowe tłumaczenie z komentarzami, ed. P. Nowakowski, Kraków 2020.

Studies:

Barrie-Curien V., *The Clergy in the Diocese of London in the Eighteenth Century*, in: *The Church of England, c. 1689–c. 1833: From Toleration to Tractarianism*, eds. J. Walsh, C. Haydon, S. Tylor, Cambridge 1995, pp. 86–109.

Bezhanidze G.V., *Ober-prokurator Cv. Sinoda petrovskoy èpokhi: «oko gosudarevo» ili chinovnik prokuratury*, in: *Ober-prokurator Cv. Sinoda petrovskoy èpokhi: «oko gosudarevo» ili chinovnik prokuratury*, in: *Petr Veliky: issledovaniya i otkrytiya. K 350-letiyu so dnya rozhdeniya, Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Znachenie preobrazovaniya Petra v novoy i noveyshey istorii Rossii»*. Moskva, 17-19 maya 2022 g., ed. V.N. Zakharov, Moskva-Sankt-Peterburg 2022, pp. 95-103.

Bobryk W., *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej*, Lublin 2005.

Brüning A., *Social Discipline among the Russian Orthodox Parish Clergy (17th–18th Century) Normative ideals, and the practice of parish life*, „Cahiers du monde russe Russie – Empire russe – Union soviétique et États indépendants”, vol. 58/3, 2017, pp. 303–340.

Buczyło, A., *Z ojca na syna. Rodzina Pierockich (Pirockich) z okolic Brzeźcia jako przykład dziedziczenia funkcji kapłańskich w Kościele unickim (XVII–XIX w.)*, „Tabularium Historiae”, t. 2, 2017, pp. 161–173.

Chamberlain J.S., „A Regular and Well-Affected” Diocese: Chichester in the Eighteenth Century, in: *The National Church in Local Perspective: the Church of England and the Regions, 1660–1800*, eds. J. Gregory, J. S. Chamberlain, Woodbridge 2003, pp. 73–97.

Čupa O., *Čysełčist i suspiylne pochodžennia parafijałnoho duchovenstva Peremyšłskoj jeparchiji v 1723–1741 rr.*, „Naukovi zapysky Drohobyčkoji duchovnojiseminariji”, vyp. 3, 2018, pp. 129–141.

Freeze G. L., *Social Mobility and the Russian Parish Clergy in the Eighteenth Century*, „Slavic Review”, vol. 33, 1976, no. 4, pp. 641–662.

Gibson W., *The Achievement of the Anglican Church, 1689–1800: the Confessional State in Eighteenth Century England*, Leviston 1995.

Gil A., Skoczylas I., *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin-Lwów 2014.

Gregory J., Chamberlain J.S., *National and Local Perspectives on the Church of England in the Long Eighteenth Century*, in: *The National Church in Local Perspective. The Church of England and the Regions, 1660–1800*, eds. J. Gregory, J.S. Chamberlain, Woodbridge 2003, pp. 1–28.

Gregory J., *Standards for Admission to the Ministry of the Church of England in the Eighteenth Century*, „Dutch Review of Church History”, vol. 83, 2003, pp. 283–295.

Hovhera V., *Orhanizacijna struktura L'vivskoj eparchiji XVIII st. (1700–1772)*, Lviv 2014.

Jaremenko M., *Pered vyklykamy unifikaciji ta dyscyplinuvannia. Kyjivska pravoslavna mytropolija u XVIII stolitti*, Lviv 2017.

Kaznowski M., *Duchowieństwo i służba cerkiewna parochii dekanatu wysoczańskiego w latach 1743–1777*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. 10, 2011, pp. 19–29.

Kaznowski M., *Wybrane problemy obsady unickich beneficjów parochialnych w XVIII wieku na przykładzie duchowieństwa dekanatu bieckiego eparchii przemyskiej*, in: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, t. 5, ed. A. Gil, Lublin 2009, pp. 81–103.

Kołbuk A., Kołbuk W., *Życie codzienne na probostwie unickim na ziemiach nadbużańskich w XVIII i XIX wieku*, Lublin 2015.

Lea H., *History of sacerdotal celibacy in the Christian church*, London 1907.

Legg J.W., *English Church Life from the Restoration to the Tractarian Movement*, London 1914.

- Lisiejczykaŭ D., *Farmiravańnie ţviackich sajuzau ţiarod unijackaha ţwiatarstva – biełaruska-litoŭskich ziemtaŭ u XVI–XIX st.*, in: *Studia z dziejów metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*, ed. A. Gil, Lublin 2009, pp. 121–136.
- Lisiejczykaŭ D., *Štodzionnaje ţyćcio unijackaha parafijalnaha ţwiatara biełaruska-litoŭskich ziemiel 1720–1839 hh.*, Minsk 2011.
- Lisiejczykaŭ D., *Sviatar u biełaruskim socyummie. Prasaphrafija ţnijackaha duchavienstva 1596–1839 hh.*, Minsk 2015.
- McClatchey D., *Oxfordshire Clergy, 1777–1869: A Study of the Established Church and of the Role of its Clergy in Local Society*, Oxford 1960.
- Moniuszko A., *Prawo sądowe Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI–XVIII w.). Zarys wykładu z wyborem źródeł*, Warszawa 2017.
- Nabywaniec S., *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778*, Rzeszów 1998.
- Rosa M., *The Catholic Clergy in Europe*, in: *The Cambridge History of Christianity*, vol. 2: *Enlightenment, Reawakening and Revolution 1660–1815*, eds. S.J. Brown, T. Tackett, Cambridge 2008, pp. 89–108.
- Sée H., *Economic and Social Conditions in France During the Eighteenth Century*, Kitchener 2004.
- Śliwa T., *Okruchy z historii Kościoła obrządku wschodniego*, Przemyśl 2017.
- Szczurowski R., *Zaradzić potrzebom doczesnym i wiecznym. Idee Oświecenia w Kościele katolickim w Polsce (do 1775 r.)*, Kraków 2014.
- Tackett T., *Priest and Parish in Eighteenth-Century France. A Social and Political Study of the Cures in a Diocese of Dauphine 1750–1791*, Princeton 1977.
- Thompson A., *Parish Clergy Wives in Elizabethan England*, Boston 2019.
- Virgin P., *The Church in an Age of Negligence: ecclesiastical structure and problems of church reform, 1700–1840*, Cambridge 1989.
- Walczak W., *Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII–XVIII wieku. Struktura organizacyjna*, Białystok 2012.
- Wereda D., *Pochodzenie i wykształcenie duchowieństwa unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, t. 13, 2003, pp. 107–127.
- Wereda D., *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014.
- Wodzianowska I., *Zmierzch unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyźnie*, Lublin–Tczew 2018.
- Wodzianowska I., *Żony kapłanów greckokatolickich w wieku XVIII. Szkic do portretu*, „Teki Komisji Historycznej Oddział PAN w Lublinie”, t. 13, 2016, pp. 58–67.
- Zielecka-Mikołajczyk W., „Honorowi kapłańskiemu szkodliwa zadana rana”. Kapłani unickiej diecezji przemysko-samborskiej w XVIII w. wobec dbałości o swój wizerunek wśród lokalnego społeczeństwa, in: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 15, eds. W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2023, pp. 479–492.
- Zielecka-Mikołajczyk W., *Gdzie Wschód spotkał się z Zachodem. Dzieje i organizacja unickiej diecezji przemysko-samborskiej w latach 1596–1772*, Toruń 2021.

